

СТРУКТУРНІ Й МОРФОЛОГІЧНІ ТИПИ СЛІВ-РЕЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Досліджено реченнєву структуру синтаксично нечленованих речень, проаналізовано формальну організацію та семантику слів-речень як одного із типів синтаксично нечленованих речень.

Ключові слова: синтаксично нечленоване речення, слова-речення, еквіваленти речень, формально-граматичне речення, структурний компонент.

Исследована предложенческая структура синтаксически нечлененных предложений, а также проанализирована формальная организация и семантика слов-предложений как одного из типов синтаксически нечлененных предложений.

Ключевые слова: синтаксически нечлененное предложение, слова-предложения, эквиваленты предложений, формально-грамматическое предложение, структурный компонент.

In the article it is explored the sentence structure of syntactically undivided sentences. In addition it is analyzed formal organization and semantics of word-sentences as one of the types of syntactically undivided sentences.

Keywords: syntactically undivided sentence, word-sentences, equivalentents of the sentences, formally grammatical sentence, structural component.

В україністиці синтаксично нечленовані речення презентовані переважно словами-реченнями, а вивчення цього типу реченнєвих утворень обмежене аналізом їхньої формально-синтаксичної організації. Зокрема, відзначено умовність уживання щодо них поняття «синтаксична структура», оскільки в ній немає підстав виділити ні семантико-синтаксичного компонента, ні формально-синтаксичного члена речення.

Мета статті – проаналізувати формальну організацію і значеннєві параметри стверджувальних і заперечних слів-речень як одного із типів синтаксично нечленованих речень. Об'єктом дослідження є синтаксично нечленовані речення, а предметом виступають структурні та семантичні параметри слів-речень як одного із типів синтаксично нечленованих речень.

Словам-реченням властива істотна категорійна ознака нечленованих речень – *синтаксична нечленованість*. Для них не характерний поділ на головні та другорядні члени речення через

відсутність синтаксичних зв'язків і відношень між компонентами у складі та неможливість виділення суб'єкта і предиката дії. Внутрішня синтаксична нечленованість зумовлена морфологічною своєрідністю таких синтаксичних побудов: її виразниками є слова, що не мають власної повноцінної семантики – такої, яка притаманна повнозначним морфологічним знакам.

У лінгвістиці по-різному трактували морфологічний статус слів-речень. Чітко не визначив морфологічну належність слів *так* і *ні* О. О. Шахматов. Стверджувальне *так* він зараховував спочатку до вигуків, однак потім висловив сумнів у цьому: «Навряд чи *так* – вигук: це прислівник» [8, с. 508], а заперечну лексему *ні* вважав прислівником, що виражає відоме уявлення. Професор В. В. Виноградов також розглядав слова *так* і *ні* серед вигуків. На його думку, вони належать до розряду вигуків, «якими виражають емоційно-вольове ставлення до мовлення співрозмовника, реакцію на мовлення чи в яких знаходять афективні оцінки, спричинені репліками співрозмовника. Це вигуки з відтінками модальності, а іноді модальні слова з відтінками вигуків» [2, с. 745]. Крім слів *так* і *ні*, В. В. Виноградов зараховував до вигуків і сполучення на зразок: *Звичайно! От ще(іще)! Га? Що?* (відгук) та ін. Однак такий підхід суперечив запропонованій ним загальній характеристиці вигуку як частини мови: «Вигуки становлять у сучасній мові живий і багатий шар суто суб'єктивних мовленнєвих знаків, що слугують для вираження емоційно-вольових реакцій суб'єкта на дійсність, для безпосереднього емоційного вираження переживань, афектів, вольових виявів» [2, с. 745–746].

Для номінації неповнозначних і десемантизованих повнозначних елементів у словах-реченнях як одному із типів синтаксично нечленованих речень послуговуємося терміном «структурні компоненти».

Залежно від морфологічного вираження компонента, що представляє слова-речення, їх поділяють на різні групи. Зокрема, В. В. Бабайцева виділяла три групи: 1) виражені частками; 2) модальні; 3) вигуківі [1, с. 36], а Г. В. Дагуров відзначав, що в ролі слів-речень можуть виступати: 1) самостійно вживані вигуки; 2) імперативні слова на зразок *ну! тсс!*; 3) модальні частки і слова; 4) фразеологізовані сполучення на зразок російських *Была не была! Вот тебе на!* [5, с. 51–52]. Професор П. С. Дудик аналізував слова-речення, виражені стверджувальними й заперечними

словами, модальними словами, частками, вигуками, фразеологізованими словосполуками, а також повнозначними словами (іменниками, займенниками, прислівниками тощо) [6, с. 224–245].

Реченнева природа слів-речень неоднакова. В українському мовознавстві за лексико-граматичною ознакою їх поділяють на чотири типи: 1) вигуки-речення, наприклад: – *Куди ж ти мед по-віз? Знову пиячити? Розпаскудився гірше всякого...* – **Цить!** *Не твоє бабське діло! Бо я тобі так розпаскуджусь, аби до вечора вижила!* (М. Стельмах); – *Знаєте що: поїхали зі мною на юшку!* – **Ого!** – *вигукує вражений Кость. – Вікторе Андрійовичу, погоджуйтесь, не роздумуючи* (А. Дімаров); 2) звуконаслідувальні слова-речення, наприклад: *Тільки ліг, тільки вмотився, як півень знову:* – **Ку-ку-рі-ку!** (А. Дімаров); *Тоді Пірат, що спав біля діда на траві, схоплювався і спросоння тікав у любисток і з переляку гавкав уже звідти на діда. – Та не гавкай хоч ти мені. Чого б ото я гавкав, – жалівся дід. – Гав-гав!* – *Та щоб бодай тобі кістка в горло!* **Кахи-ках!** (О. Довженко); 3) частки-речення, наприклад: – *Ви маєте матір, Давиде?* – **Так.** – *І кохану?* – **Так.** – *І любите їх? І вони люблять вас?* – **Так** (Іван Багряний); – *Ви вчителювали? – допитувався директор. – Ні. Я навчався у топографічній школі* (Ю. Збанацький); 4) модальні слова-речення, наприклад: – *Може, заскочимо до них? – промовив Дмитро, готуючись їхати в село. – Можна. Тільки не потрібно це їм. Вони мають і сіно, і хліб* (М. Стельмах); – *Це ж наш маленький браконьєр, маємо й такого кадра!..* – **Неправда!** – *обурено вигукнув хлопець. – Чого набалакуєте? Хто мене зловив?* (О. Гончар) [3, с. 289–292; 6, с. 374–390].

За структурною ознакою виокремлюємо два підтипи слів-речень: 1) однокомпонентні реченневі утворення; 2) багатоконпонентні реченневі утворення фразеологічного чи фразеологізованого характеру; які у функціональному плані є тотожними однокомпонентним. У структурі першого підтипу слів-речень завжди є один компонент, що передає сукупну реченневу семантику. За лексико-граматичною ознакою цей компонент виражений службовим чи звуконаслідувальним словом, вигуком чи повнозначним десемантизованим словом або повноцінним у семантичному плані, також фразеологізмом.

Найтипівішими є частки-речення. Значення таких слів-речень може дорівнювати значенню ствердного чи заперечного речення.

За семантичною ознакою традиційно виділяють дві групи часток: 1) стверджувальні; найуживанішими з-поміж яких є *так, гаразд, авжеж, атож, аякже, отож, ага, еге*; 2) заперечну *ні* та її варіанти *ані, аніні*.

Стверджувальні частки *так, гаразд* у ролі слів-речень переважно стилістично нейтральні, активно вживані у художніх, наукових та публіцистичних текстах. Вони мають значення позитивної відповіді на поставлене запитання, значення власне згоди, тобто це традиційно закріплене, узвичаєне значення слів-речень. За функціональним призначенням стверджувальна частка *так* уживається під час відповіді, що підтверджує правильність думки, наявність явища чи факту, а також виражає згоду на якусь дію чи стверджує раніше висловлене. Для передання згоди вживають також частку *гаразд*. Наприклад: – *Ви довіряєте мені?* – **Так.** – *Будете казати правду, одну лише правду?* – *Буду* (Н. Шейко-Медведєва); *Єгор Кузьмич опустив погляд на Катрю.* – *Можє, вона тобі заздрить? Катерина насуплено мовчала.* – **Гаразд.** *Про Джунь поговоримо іншим разом* (О. Васильківський).

Слова-речення *Так! Гаразд!*, крім основного значення «ствердження», подають додаткову інформацію, а саме: 1) уточнюють тип значення «ствердження», зокрема значення власне згоди; 2) визначають ступінь інтенсивності передаваного значення: високий чи середній ступінь категоричності; 3) указують на характер стосунків між мовцями: офіційні/напівофіційні.

Інші частки, зокрема *ага, авжеж, атож, аякже, отож, еге, угу* тощо, характерні для розмовного мовлення, насамперед усно-діалогічного. Їх уживають для ствердження, вираження згоди або підтвердження чи схвалення чого-небудь [7], наприклад: – *Була?* – *не повірив Костоправ.* – **Ага.** *Не сама, не бійся, з Катькою Круглою* (В. Собко); – *Кажіть вашим, нехай зносять з авто.* – *Всіх трьох?* – **Атож** (Ю. Смолич); – *Цей... чує нас?* – *Не знаю. Можє, й чує...* – *Це жахливо, гірше смерті!* – **Еге!** – *підтвердила я* (Н. Шейко-Медведєва).

Слово-речення *Ні!*, виражене заперечною часткою, є заперечною відповіддю на поставлене запитання або ж може передавати незгоду з думкою співрозмовника, наприклад: *Глушак. Скажи мені, друже, ти нічого не помітив? Худяков.* **Ні** (О. Довженко); – *Доброго ранку, – весело вітається зі мною струнка пані.* – *Куди прямуєте?* – *До Сент-Тропе.* – *Прошу паспорт. Чи здаєте щось у багаж?* – **Ні.** – *Ось ваші квитки* (І. Йосипів).

Стверджувальне та заперечне значення слів-речень *Так! Ні!* може доповнюватися додатковими відтінками рішучості, упевненості, достовірності, вірогідності, сумніву тощо, наприклад: – *Проблем з перитонійним діалізом немає, – вступає в розмову Шерон. – А чи отримує він гормон росту? – питає Крістін. – Так, звичайно, – відповідає Робінс (І. Йосипів); – Хотілося, щоб ти не думав, ніби ми тут склавши ручки сиділи. – В мене й на думці не було. – Ну, гаразд. Тільки прошу, не розповідай нікому (В. Собко); – Як ви могли подумати, що я стану зрадником! – О ні! Я зовсім цього не подумав (І. Головченко, О. Мусієнко); – То ви не пригадуєте мене? – спитав я старого Тарковича. – **Направду, ні**, – похитав головою, не зводячи з мене здивованого погляду (Ю. Винничук).*

Вигуки-речення утворені різноманітними за походженням і звуковим складом вигуками: первинними, представленими одним голосним звуком, наприклад: *А! Е! О!* тощо, та похідними, вираженими різними формами іменників, займенників, дієслів: *Слава! О Боже! Отаке! Стривай! Стоп!* тощо.

Теоретичні засади концепції вигукових слів-речень докладно розробив І. Р. Вихованець [2, с. 34–40]. Він з'ясував особливості реченневої природи вигуків: вони виражають емоції мовця, опосередковано співвідносяться із судженням. Усі вигуки супроводжує специфічне інтонаційне оформлення – інтонація видільності, проте не завжди оклична. Інтонація є підставою для розгляду вигуків як суто мовленнєвих одиниць [2, с. 39].

Нечленовані вигуки-речення передають емоції, почуття як позитивного, так і негативного плану, а також волевиявлення мовців. Спектр емоцій і почуттів – надзвичайно різноманітний: захоплення, радість, задоволення, гордість, переляк, жах, жаль, страх, огида, обурення, докір, осуд, гнів, іронія, глузування тощо. Зокрема: – *Ну, як? – запитав Кононенко, щойно учитель вийшов із класу. – О! – відповідаю йому і показую великого пальця (А. Дімаров); – Я вчився в університеті. – В якому? – В Київському. – Ова! – не то від радості, не то од здивування аж свиснув німець. – Я беру вас (І. Головченко, О. Мусієнко); – Геть більшовиків! Стоїть Тиміш на трибуні. Перешіптуються міністри. Хвилюється зал: – **Геть! Геть!** Не давайте йому слова (О. Довженко).*

Модальні слова-речення утворені на основі модальних та означальних прислівників, слів інших частин мови з модальною семантикою, що виражають значення згоди, незгоди, указують на

обов'язковість повідомлюваного тощо, це, зокрема такі слова, як *згода, неправда, дурниця, нізащо, безперечно, безсумнівно, гаразд, добре, правильно, звичайно* та ін. Відповідно до своєї первинної семантики одна група модальних слів, як-от: *безперечно, безсумнівно, справді, природно, звичайно, згода* та ін. – виражає модальне значення констатації, упевненості, достовірності. Інша – *можже, можливо, певно, напевне, ймовірно, очевидно, видно, неправда, дурниця* тощо – перебуває у сфері гіпотетичної модальності. Наприклад: – *То підемо бити?* – **Добре**, – *погоджуюсь я. Та й що мені лишається робити?* (А. Дімаров); – *Ти Любі сказав?* – **Звичайно**. *Вона давно знає* (В. Собко); – *Але ж це безглуздя!* – *ви-гукнув Андрій не без нотки відчаю.* – **Нічого**. *Потім будемо ба-чити, чи безглуздя, чи ні* (Іван Багряний); – *Ти танцювала сьогодні просто божественно!* – *Зовсім не так, як хотілося. Страшенно хвилювалася. Все зіпсувала.* – **Неправда!** *Краще танцювати не можна!* (П. Загребельний).

Багатокомпонентні слова-речення – це реченнєві утворення, в основі яких є фразеологічні сполучення чи фразеологізовані сполучення слів позитивної та негативної семантики. Вони виражають значення ствердження чи заперечення. Виразна експресивність, яскрава образність фразеологізмів змінює значення слів-речень, надає їм оцінності, емоційності тощо. Стандартні формули фразеологічного типу є яскравими зразками емоційно насиченого усного розмовного мовлення, особливо його діалогічної форми, допомагають мовцеві швидко, без надмірних інтелектуальних зусиль брати активну участь у процесі спілкування, отримувати від нього задоволення. Фразеологізовані словосполуки, сформовані на національному мовному матеріалі, – активний компонент слів-речень як ствердної, так і заперечної семантики. Наприклад: *Дмитро Прокопович лагідно усміхнувся: – Дякую, дякую... А тепер... Я хотів би на Чернечій горі побувати, Тараса провідати. Тебе це влаштує?* – **Ще б пак!** *З великою радістю поїду* (І. Головченко, О. Мусієнко); – *Ми міняємо тему розмови, – сказав мені Ральф. – І це спрацьовує?* – **Ще як!** (Л. Денисенко); – *Нико й Анно, ви ще спите?* – **Де там.** *Наше Дми, вже давно відіспалося* (В. Портяк); – *Хто ж її викопав?* – **А Бог його знає!** *Хіба ж воно признається. Невідомо хто, тільки якась добра душа* (А. Дімаров).

Отже, нечленовані речення – специфічні у структурному та семантичному планах одиниці синтаксису усного розмовного

мовлення. Саме тенденція до мінімізації синтаксичних структур в усно-діалогічному мовленні активно продукує появу та вживання синтаксично нечленованих речень. Їхня реченнєва природа увиразнена подібністю до формально-граматичних речень: це комунікативні одиниці, що виражають ставлення мовця до когось, чого-небудь чи емоційну оцінку змісту повідомлення, якоїсь події, чиєїсь поведінки тощо; для них характерна змістова закінченість; вони мають інтонацію закінченого повідомлення. Відмінні від граматичних речень ознаки нечленованих речень указують на їхню окремішність у континуумі синтаксичних одиниць загалом.

Слова-речення як один із типів синтаксично нечленованих речень – це згорнутий репрезентант граматично членованого речення. Форма слів-речень визначена морфологічною природою структурного чи структурних компонентів, характеризується граничною елементарністю. Різноманітність типів слів-речень визначена або їхніми структурними ознаками, або лексико-граматичним вираженням структурних компонентів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бабайцева В. В.** Слова-предложения в современном русском языке / В. В. Бабайцева // Известия Воронежского Государственного педагогического института. – 1962. – Т. 42. – С. 33–45.
2. **Виноградов В. В.** Русский язык: Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М.; Л.: Учпедгиз, 1947. – 784 с.
3. **Вихованець І.** Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
4. **Вихованець І. Р.** Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
5. **Дагуров Г. В.** Грамматически не оформленные высказывания в русском языке: учеб. пособ. – М.: МОПИ, 1988. – 96 с.
6. **Дудик П. С.** Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. Просте речення: еквіваленти речення / П. С. Дудик. – К.: Наук. думка, 1973. – 288 с.
7. **Словник української мови:** в 11 т. / [редкол.: І. К. Білодід (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1; Т. 5; Т. 8.
8. **Шахматов А. А.** Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – [4-е изд.]. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.

Надійшла до редколегії 07.11.2013